

**ХУДОЙБЕРГАНОВА Гулнора,**  
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,  
Динишунослик ва жаҳон динларини  
қийёсий ўрганиш UNESCO  
кафедраси катта ўқитувчиси  
gulnoraxudoyberganova@iia.uz,

## ИЛК ИСЛОМ ДАВРИДА ЗУХД (АСКЕТИЗМ) ТУШУНЧАСИНИНГ ТАЛҚИНИ

### ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ ЗУХД (АСКЕТИЗМ) В РАННЕИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД

### INTERPRETATION OF THE CONCEPT ZUHD (ASKETISM) IN THE EARLY ISLAMIC PERIOD

**Аннотация:** Мазкур мақолада динишунослик соҳаларидан бири бўлган дин феноменологияси соҳасига оид аскетизм (зуҳд) феноменининг исломнинг илк давларидаги эволюцияси, шунингдек, ҳижрий I-II асрларда кузатилган зоҳидлик ҳаракатлари, илк зуҳд мактабларининг минтақавий ҳамда муштарак хусусиятлари таҳлил қилинган.

**Калим сўзлар:** ислом, зуҳд, зоҳид, мақомот, ханиф, зуҳд мактаблари, тасаввуф.

**Аннотация:** В данной статье анализируется эволюция феномена зуҳда (аскетизма) в первые века ислама в области религиозной феноменологии, а также аскетических течений, наблюдаемых в I-II веках хиджры, региональные и общие черты первых аскетических школы.

**Ключевые слова:** ислам, зуҳд, захид, мақомат, ханиф, школы зуҳд, суфизм.

**Abstract:** This article analyzes the evolution of the phenomenon of zuhd (asceticism) in the early period of Islam in the field of religious phenomenology, as well as the ascetic movements observed in the I-II centuries AH, the regional and common features of the first ascetic schools.

**Keywords:** Islam, zuhd, zahid, makomat, hanif, zuhd schools, sufism.

## КИРИШ

VII асрда Арабистон яриморотида вужудга келиб, тез орада Осиё, Африка ва Европанинг

кўплаб ўлкаларига ёйилган ислом дини ушбу минтақалар халқларига нафақат янги эътиқод шакли, балки янги турмуш тарзи, янги ижтимоий муносабатларни ҳам олиб кирди.

Ислом таълимоти доирасида шаклланган – зоҳидлик бир томондан моддий неъмат, ҳою ҳаваслардан воз кечиш, иккинчидан ўзини паст тутишга уриниш сифатида намоён бўлган амалий ва фикрий жараён.

## АСОСИЙ ҚИСМ

“Зуҳд” сўзининг луғавий маъноси турли комусий луғатларда турлича талқин этилади. Жумладан, “Лисонул-араб” комусий луғатида берилган таърифга кўра: “зуҳд – фақат дунё ишларида бўлиб, дунёга хоҳиш ва ҳирсининг зиддидир”, дейилади [3:207].

Ал-Мунжид комусида эса: “Зуҳд – бирор нарсани ёмон кўриш ва тарк этишдир. Дунёда зоҳидлик дегани, дунёдан ибодат учун воз кечди, деганидир”, дея таъриф берилади [1:307-308].

Истилоҳий маънода “ал-Мавсуа ас-суфия”га кўра, “зуҳд – қўл топинган нарсдан қалбни мосиво қилишдир”. Шунингдек, зуҳд – исломнинг асосий маънавий тушунчаларидан бири бўлиб, луғатда безътиборлик, моддий манфаатга бефарқ бўлиш, умумий маънода эса Худонинг марҳаматиға мушарраф бўлиш, жаннатга эришиш учун таркидунё қилиш, дунёвий лаззатлардан воз кечиш маъноларини билдиради [2:1009].

Ўрта асрга оид манбаларда ҳам зуҳднинг таърифига доир кўплаб матнларни учратиш мумкин. Масалан, юртимиздан етишиб чиққан бухоролик машхур мутасаввиф Абу Бакр Калабодий ўзининг “Ат-таъарруф” асарида комилликка етишишнинг ўн етти босқичини санаб ўтади, шулардан “зуҳд”ни иккинчи ўринда, “тавба” мақомидан кейин келтиради. Мазкур асарнинг 36-бобида зуҳд ҳақида қуйидаги фикрлар билдирилади: “Зуҳд – қўлни мол дунёдан, қалбни эса (дунё матоҳларига) эргашишдан холи қилишдир. Шиблийдан зуҳд ҳақида сўралганда, у шундай жавоб берди: “Чивиннинг қанотидан кичик нарсалардан ҳам зуҳд қилмаганга вайл бўлсин. Ҳақиқий мазмунда зуҳд бўлмайди, ўзингда йўқ нарсага

зуҳд қилмаслигинг зуҳд эмас, ўзида бор нарсадан зуҳд қилса, у ҳам зуҳд эмас, бу фақат нафсинг тасаллисидир, гўёки зуҳд қилгандек” [7:65].

Абу Толиб ал-Маккий (ваф. 386/996) эса “Қут ал-қулуб” асарида тўққиз мақомотни кўрсатиб, бу ерда “зуҳд”ни тавба, сабр, ризо, ражо ва хавфдан кейинги олтинчи ўринда санаб ўтади.

Шайх Нажмиддин Кубронинг (ваф. 589/1221) “Усули ашара” асарида Аллоҳга элтувчи йўлнинг иккинчиси “зуҳд” деб кўрсатилади: “Зуҳд хоҳ оз, хоҳ кўп бўлсин – дунё моли, кўнгилга манзур нарсаларию мақомларидан ўлик каби йироқлашмоқдир. Зуҳд қўлда мавжуд ва мавжудлиги маҳзур саналмаган мол-ашёдан кечмоқдир”.

Юқоридаги каби зуҳдга таъриф ва тавсиф берилган китоблар билан бир қаторда, ислом оламида зуҳдга оид йўриқнома шаклидаги китоблар ҳам яратилган. Шулар сирасида Ҳорис Муҳосибийнинг (ваф. 857) “ал-Масоил фи-з-зуҳд ва ғойриҳи (Зоҳидлик ва бошқалар ҳақидаги масалалар)” асарини бунга мисол қилиш мумкин.

Зуҳд билан боғлиқ жараёнларни таҳлил қиладиган бўлсак, исломдан аввал ҳам у ўзига хос кўринишда турли халқларда мавжуд бўлганлигини кузатиш мумкин. Бинобарин, исломдан олдинги даврдаги зоҳидларда ал-васания (кўп худолик) ҳамда бут-санамларга эътиқод қилишга қаршилик ҳаракатлари кузатилган. Шу ўринда исломгача бўлган Арабистонда зоҳидлик ҳаракатлари ханифлар фаолиятида кузатилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур. Ханифлар бутпарастлик худоларига сиғинмай, каттиқ аскетик амалиёт (покликка каттиқ амал қилиш, узлатда яшаш ва ҳ.к) олиб бориб, яҳудийларга ҳам, христианларга ҳам қўшилмай яшар эдилар. Бу йўналишнинг ёрқин вакиллари сифатида Варақа ибн Навфал, Абу Қайс Сарма ибн Анасни айтиб ўтиш мумкин [13:55].

Тадқиқотчилар ханифлар ҳақида кўпинча мавҳум, бир-бирига зид фикрлар берган бўлсалар-да, яқдиллик билан уларни “хунафо” (бирлиги “ханиф”), деб атаганлар. Ханифлар очикдан-очик бутпарастларни

инкор қилар, ўша давр араблари орасида кенг тарқалган ичкиликбозлик, қиморбозлик ва бошқа зарарли иллатларга қарши туришга чақирардилар. Албатта уларнинг даъвати зодагонлар, амалдорлар ва санамларга хизмат қилувчиларнинг қаршилигига учради. Кўп ханифлар бир жойда муқим турмай, дарвеш-қаландарлар тарзида ҳаёт кечиришга, мамлакат бўйлаб дайдиб юришга мажбур бўлдилар. Ханифларни яҳудийлар ёки христианлар сингари мустақил дин вакиллари сифатида тасаввур қилиб бўлмайди. Уларга ҳар турли қабилага мансуб бўлган, ўзаро йирик робитага бирлашмаган, асосан санамларга қарши ва ислоҳотга даъват қилиш фикри билан банд кишилар сифатини бериш мумкин. Ибн Ҳишом ўзининг “Сийра”сида ханифлардан Зайд ибн Амр, Варақа ибн Навфал, Убайдулло ибн Жаҳш, Усмон ибн Ҳувайрисларнинг қисқача таржимаи ҳолларини келтириб, улар кичик бир гуруҳ (усба) ташкил қилганлари, қурайшиларнинг тоат ибодатлари ва маросимларини инкор этганларини қайд қилади.

Қуръони каримнинг 9 та сурасида (Бақара, 135; Оли Имрон, 67; Нисо, 125; Анъом, 79, 161; Юнус, 105; Наҳл, 120, 123; Рум, 130; Ҳаж, 31; Баййина, 5) ханифлар зикр қилинган. Бу сураларнинг мазмунига кўра ханифлар яҳудий ҳам, христиан ҳам, мушрик ҳам эмас, балки Иброҳим (а.с.)ни ўзига ўрнак қилиб олган кишилардир (ман иттабаъа миллата Иброҳим ханифан). Иброҳим (а.с.)га энг яқин кишилар жумласига Қуръон Муҳаммад пайғамбар ва имон келтирганларни (яъни мусулмонларни) қўшади [10:66-72].

Тадқиқотчилар зоҳидлик кайфияти исломда Пайғамбар (с.а.в.) замонидан бошланганини таъкидлаб, саҳобий ҳамда тобейларни исломдаги илк зоҳидлар сифатида кўрсатишади. Пайғамбар (а.с.) даврларидаёқ Абу Зар Ғифорий, Ҳузайфа ибн Ямоний, Салмон Форсий каби айрим саҳобийларда зоҳидона қараш ва турмуш тарзи намоён бўлган эди.

Хусусан, араб тадқиқотчиси Абдулқодир Исо исломнинг илк асрлари художўй ва тақводор кишилар, ўзларини бутунлай Аллоҳга бағишлаган инсонлар замони бўлганини таъкидлайди [11:30].

Тасаввуфшунос олим А.Д.Книш ҳам суфийликка асос бўлган зоҳидлик кайфиятларининг ислом билан бир пайтда пайдо бўлганини қайд қилиш билан бирга том маънодаги зоҳидлик-суфийлик ҳаракати кейинроқ пайдо бўлганлигига ишора қилади [14:225]. Шунингдек, илк зоҳидларнинг ижтимоий келиб чиқиши хусусида ҳам ўзига хос ёндошувлар асосида билдирилган фикрлар мавжуд. Айрим тадқиқотчилар уларни аксар ҳолларда муҳаддислар орасидан келиб чиққанлигига ишора қилсалар, А.Д.Книшнинг фикрича, суфийликнинг илк шакли бўлиши зоҳидликнинг ижтимоий таркиби орасида муҳаддислардан ташқари қиссагуйлар, қорилар, Византия билан чегара жанглари иштирокчилари, тақводор савдогарлар ва хунармандлар ҳам бўлганлар [14:225].

Зухд ҳақидаги қарашлар тизимлашиб бориши баробарида, мавзуга оид адабиётлар ҳам таълиф этила борди. Жумладан, ислом дунёсида яратилган илк ҳадис тўпламларида ҳам зухд мавзусига алоҳида эътибор берилган. Ўрта асрларда тасаввуф уламолари томонидан юзга яқин асар таълиф этилгани қайд этилади, жумладан:

1. *Аз-Зухд*: Зоида ибн Қудомал-Куфий (ваф.160/782);
  2. *Аз-Зухд ва-р-рақоик*: Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Ҳанзалий ал-Марвазий (ваф. 181/803);
  3. *Китоб аз-Зухд*: Имом ал-Маофий ибн Имрон ал-Мавсий (ваф. 185/807);
  4. *Ар-Рақоик*: Фузайл ибн Иёз (ваф.187/809);
  5. *Китоб аз-Зухд*: Имом Муҳаммад ибн Фузайл ибн Ғазвон ал-Куфий (ваф.195);
  6. *Китоб аз-Зухд*: Вакийъ ибн Жарроҳ (ваф.197/819);
  7. *Аз-Зухд*: Абу Усмон Саид ибн Мансур ал-Марвазий (ваф. 227/849);
  8. *Китоб аз-Зухд*: Асад ибн Мусо (ваф. 212/854);
  9. *Аз-Зухд*: Имом Абу Абдуллоҳ Аҳмад ан-Найсобурий (ваф. 234/856);
  10. *Аз-Зухд*: Имом Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбал (ваф. 241/863) ва ҳ.к.
- Шулар орасида энг машҳурлари Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий, Вакийъ ибн Жарроҳ ва

Аҳмад ибн Ҳанбалнинг зухдга оид тўпламлари ҳисобланади.

Абдуллоҳ ибн Муборакнинг “Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоик” асари

16 бўлимдан иборат бўлиб, ҳар бир бўлим бир неча боблардан ташкил топган. Китобда жами 1627 та ҳадис жамланган. Биринчи бўлим боблари Аллоҳга итоат, дунёдан юз ўгириш учун илм талаб қилиш ва бошқа масалаларга бағишланган.

Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Муборак зоҳидлик ҳақида шундай дейди: “Энг афзал зухд – зоҳидликни яширишдир” [9:79], яна унинг айтишича: “Зоҳидлик бутунлай таркидунё қилиш, ҳалол касбни тарқ қилиш ва яхши ишларга нафақа сарфлашдан юз ўгириш эмас. Балки зоҳидлик – ҳаромни, шубҳали нарсаларни тарқ қилиш, ҳар бир ҳалол ва мубоҳнинг ортиқчасидан воз кечишдир” [9:80].

Вакийъ ибн Жарроҳнинг “Саҳиҳи китоб аз-зуҳд” асари ҳам зухд мавзусидаги ҳадисларни жамлаган муҳим манба ҳисобланади. Мазкур асар 70 бобдан иборат бўлиб, зухд мавзусида жами 332 та ҳадис келтирилган.

Машҳур “саҳиҳ” тўпламларида ҳам зухд мавзуси алоҳида бобларда ёритилган. Хусусан, Имом Муслим (ваф. 261/875) “Саҳиҳи”нинг “Зухд ва рикойк китоби”да зухдга оид жами 55 та ҳадис 19 бобда шарҳланган.

Ҳижрий I-II асрларда зоҳидлик муносабати исломнинг деярли барча соҳаларига таъсир кўрсатди. Кўпинча улар “ниск”, “қаноат” ва “вараъ” атамаларини ишлатишган, аммо ҳижрий II асрда бу тушунчалар “зуҳд” атамаси билан алмаштирилган. Шунингдек, ўрта аср мусулмон олимларнинг аксарияти исмларида “зоҳид” сифатини кўриш мумкин.

Ҳижрий II аср охиригача зухд шахсий масала бўлиб қолса ҳам, баъзи минтақаларда машҳур зоҳидларнинг қарашлари ва амалиётларига эргашган йўналишлар, мактаблар шаклланган. Дастлабки зухд мактаблари сифатида Мадина, Куфа, Басра, Хуросон ва Мовароуннаҳр зоҳидлик мактабларини келтириш мумкин.

Мадина мактаби. Қуръон ва суннатдан олинган зухднинг асослари ислом давлатининг биринчи пойтахти Мадинада шаклланган. Аскетик амалиётларнинг энг ёрқин намуналари

Пайғамбар (а.с.), чаҳорёрлар, саҳобийлар ва асҳоби суффа вакиллари ҳаётлари мисолида намоён бўлган. Умавийлар томонидан пойтахт Дамашққа кўчирилгунга қадар Мадина зухд ҳаёт тарзи маркази сифатида бўлган. Кейинчалик Дамашқ сиёсий жиҳатдан марказ сифатида шаклланган вақтда Мадина маънавий ҳаёт маркази бўлиб қолди. Мадина шаҳри сиёсий бўҳронлардан холи бўлишни истовчилар учун ўзига хос бошпана вазифасини ўтаб, зухд муҳити ҳукмрон бўлган шаҳарга айланди [4:80-81].

Куфа мактаби. Куфа шаҳри Али (р.а.) давлатининг пойтахти ҳисобланган. Пайғамбар авлодлари ва шиалар Куфа шаҳрини Дамашқда шаклланган Умавийлар давлатига қарши кураш марказига айлантирдилар. Пайғамбар (а.с.) нинг набиралари Ҳусайн қатл этилганидан сўнг бир гуруҳ инсонлар зухд ва тавба йўлини танладилар. Бу тоифа кишилар “баккаун”, шунингдек, “таввабун” номлари билан атала бошладилар.

Тавус ибн Кайсон, Саид ибн Жубайр, Мансур ибн Аммор, Жобир ибн Ҳайён ва Раби ибн Ҳайсам Куфадан етишиб чиққан биринчи зоҳидлардир. “Суфийлар” номи билан аниланган шахслар асосан Куфадан чиққан. [4:81-82].

Басра мактаби. Ҳижрий I-II асрларда Басра сиёсий масалалардан йироқ бўлган зухд марказига айланди. Мазкур шаҳарда яшаб, фаолият олиб борган Ҳасан Басрий (ваф. 106/728) Қуръон ва Суннатга таянган ҳолда суннийлик қарашларини тизимлаштирган биринчи зоҳид-суфий сифатида тилга олинади.

Бу мактабнинг Ҳасан Басрийдан кейинги намоёндалари Молик ибн Динор (ваф. 131/748), Абдулвоҳид ибн Зайд (ваф. 177/793)дир. Бу даврнинг зоҳидларига хос хусусиятлар дўзах азобидан қўркиш, жаннат умиди билан кўз ёш тўкиш, ибодат ва риёзат билан Аллоҳга боғланишни ирода қилишда намоён бўлган. Бироқ худди шу даврда илоҳий ишқни биринчи ўринга олиб чиққан зоҳидлар Робия Адавия, Маъруф Кархий қарашлари ҳам ёйила борган. Умумий маънода бу даврда Басра мактабида икки йўналиш – қўрқув ва қайғуга асосланган Ҳасан Басрий етакчи бўлган йўналиш ва Робия Адавия томонидан илоҳий ишққа асосланган

зухд йўналиши ривожланган. Кейинчалик бу мактаб таълимотини Ҳабиб Аъжамий (ваф. 115/733), Муҳаммад ибн Восий (ваф. 127/744), Молик ибн Динор (ваф. 131/748), Айюб Шаҳтиёний (ваф. 131/748), Фарқад Сабоҳий (ваф. 131/748), Абдулвоҳид ибн Зайд (ваф. 177/793) каби шогирдлар давом эттирганлар[4:81-82].

Хуросон мактаби. Мазкур мактабдан ҳижрий II асрдан то ҳозирги кунгача кўплаб тасаввуф намоёндалари, турли мактаб асосчилари ва суфийлар етишиб чиққан. Тасаввуф тарихида бу мактаб алоҳида ўринга эга. Иброҳим ибн Адҳам (ваф. 161/777), Шакик Балхий (в. 194/809), Аҳмад ибн Ҳарб (ваф. 234/848), Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий (ваф. 181/797), Бишр ибн Ҳорис Марвазий (ваф. 227/841) каби илк зоҳидлар шу мактабдан етишиб чиққан. Хуросон мактабининг илк зоҳидлари кейинчалик Басра, Бағдод ва уларнинг атрофларига кўчиб ўтадилар ва кейинги шаклланишлари мазкур ҳудудлардаги суфий оқимлари таъсирида давом этади [4:83-84].

Мовароуннаҳр мактаби. Мовароуннаҳр зоҳидлик мактаби вакиллари сифатида Фузайл ибн Иёз (ваф.187/802), Ҳотим Асамм (ваф. 237/851), Хушном Шаъроний (II/VIII а.), Жулвон ибн Самура Понабий (II/VIII а.), Исо ибн Мусо Ғунжор (ваф. 185/801), Ҳафс ибн Мансур Пайкандий (III/IX а.), Аҳмад ибн Исҳок Сурморий (ваф. 242/856), Ҳошид ибн Абдуллоҳ Бухорий (ваф. 246/860), Абу Туроб Нахшабий (ваф. 245/834), Муоз ибн Яъқуб Косаний (III/IX а.), Аскар ибн Ҳусайн Нахшабий (ваф. 245/860). Мазкур мактаб вакиллари асосий ғоялари – зухд, вараъ, саҳо, тавба, хавф, ҳузн, ризо, ихлос, таваккул, маърифат, риёзат, таъзим, ғалаба бўлганлиги қайд этилади [16:46].

Мовароуннаҳр зоҳидлик мактабининг Хуросон ва Басра зоҳидлик мактабларидан ажралиб турадиган муҳим жиҳатларидан бири – унда зоҳидларнинг асосий қисмини аҳолининг ижтимоий фаол қатламлари вакиллари, жумладан, муҳаддис ва фақиҳ даражасига эга бўлган имомлар, қозилар ва бошқалар ташкил этган. Шу сабабдан бўлса керак, унда ташқи зухд (жисмоний зухд) – жамиятдан бутунлай узилиб,

ашаддий таркидунёчиликка берилишдан кўра ички зуҳд (кўнгилдаги зуҳд) – одамлар орасида ижтимоий фаол ҳаёт кечири туриб, қалбан зоҳидлик қилиш унсурлари кўпроқ учрайди [16:48]. Бу ҳолат минтақадаги кейинги шаклланган тариқатлар таълимотларига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Масалан: нақшбандиядаги “хилват дар анжуман”, “дил ба ёру даст бакор” тамойиллари кабилар.

Тадқиқотчилар томонидан зуҳднинг шаклланиш жараёни ҳақида ҳам турли фикрлар билдирилган бўлиб, мазкур жараёнларга бир қатор омилар, жумладан, диний, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳамда ақидавий сабаблар туртки бўлганлиги таъкидланади [5:134].

Шунингдек, зуҳдни тасаввуфнинг дастлабки босқичи, деб ҳисобловчилар [4:298] билан бир қаторда зуҳднинг ўзи ҳам тасаввуфдан алоҳида ҳолда ривожланиб борган, деган қарашлар ҳам айрим олимлар орасида учрайди. Чунончи, баъзи тадқиқотчилар зуҳдни тасаввуфнинг бошланғич нуктаси, деб билмай, зуҳд ўзи алоҳида бир йўналиш сифатида тараққий этган деб ҳисоблайдилар. Бунга далил қилиб зоҳидликни тасаввуфдан алоҳида тарзда мустақил ҳолда давом этганлиги билан изоҳлайдилар: “Агар тасаввуф зоҳидликнинг кейинги босқичи бўлганида эди, зоҳидлик тасаввуф тараққий топган даврларда йўқ бўлиб кетган бўлар эди. Лекин манбаларда мамлуклар даврида Миср фақиҳ ва уламоларининг аксарияти суфий эмас, балки зоҳид бўлганликлари қайд этилади. Шунингдек, “Ажойбу-л-осор” асарида 1744 йил вафот этган Мустафо Азизий ҳам “зоҳид” деб тилга олинади, ваҳоланки, у тасаввуф энг юқори мавқега эришган усмонийлар даврида фаолият кўрсатган. Зуҳднинг тасаввуф билан аралаштирилишига сабаб эса, аввалги суфийлар ўз таълимотларининг ислом динига мувофиқ келишини тасдиқлаш учун нуфузли тобейлар Ҳасан Басрий, Суфён Саврий ва Саид ибн Жубайрни ҳам етакчи суфийлар сирасида зикр этганлар. Аслида эса зуҳд ва тасаввуф тушунчалари ўртасида катта фарқ бўлиб, мутасаввифлар зуҳд усулларида истифода этган ҳолда ўз таълимотини ёйишга эришганлар”.

Кейинги давр ислом олимлари ҳам зоҳидлик ҳамда суфийлик борасида ўзига хос фикрларни илгари сурганлар. Жумладан, Марказий Осиё тасаввуфининг IX-X асрлардаги энг ёрқин намоёндаси Ҳаким Термизийнинг қарашлари эътиборга молик. Хусусан, у ўзини “суфий” ёки “мутасаввиф” деб ҳам ҳисобламаган. Ҳаким Термизий ўзининг “Наводир ал-усул” асарида шундай ёзади: “Замонамизда ўзини зоҳид қилиб кўрсатувчилар пайдо бўлган. Саҳобий ва тобейлардан бўлган салаф солиҳлар сидқ ва ўз динларини эҳтиёт қилиб, бориға қаноат қилиб, жун (суф) ва жулдур кийим (ҳалиқон) кийганлар, одамларга аралашидан ўзларини тийганлар. Улар бу амалларни Аллоҳ таолодан кўрқиб, Унинг олдига дунё қолдиқлари билан ифлосланиб бормаслик учун қилганлар. Уларнинг бу ишлари худди чўкиб кетишдан кўрқиб денгизга тушишдан кўрққан одамга ўхшайди. Бу эса уларнинг эътиқодлари заифлигидандир. Улардан кейин эса худди шу ишларда содиқ – ростгўй бўлмаган кишилар уларга эргашиб, суф ва ҳалиқон кийишга, қотган нон ва қолдиқлар ёйишга киришдилар. Улар бу билан зуҳдларини намоён қилмоқчи бўлдилар, қалблари эса дунё шахватлари билан тўла, уларнинг дунёлари динларини еб қўйган”. Демак, Ҳаким Термизий ўша даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон минтақасига кириб келаётган Ироқ тасаввуф мактаби таълимотлари таъсирига учраган зоҳидларни танқид қилган.

## ХУЛОСА

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, исломнинг илк давларида зоҳидлик оят ва ҳадисларга таянган ҳолда шаклланган бўлса, кейинги давларда маълум бир шахсиятларнинг қарашлари зоҳидлик фаолиятининг асоси бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, юқорида санаб ўтилган зуҳд мактабларининг намоёндалари қарашлари кейинги давр зоҳидлик қарашларига ўз таъсирини кўрсатган. Шу билан бирга зуҳднинг шаклланиши бўйича ҳам икки хил ёндошув фарқланган, яъни, зуҳднинг ўзи алоҳида амалиёт сифатида ҳамда тасаввуфнинг дастлабки босқичи сифатида намоён бўлган.

Зуҳдга оид тизимли қарашлар шаклланиш баробарида мазкур мавзуда махсус адабиётлар

яратилган. Классик давр адабиётларининг деярли барчасида зухдга тегишли фасл (боблар) киритилган, хусусан, Калабодий, Қушайрий, Абу Толиб Маккий, Имом Ғаззолий каби олимларнинг тасаввуфга доир классик асарларида бу мавзуга алоҳида боблар ажратилган. Шунингдек, исломнинг илк даврларида зухд мавзусига оид ҳадисларни алоҳида жамлаш урф бўлган ҳамда зухд амалиётига доир мустақил йўриқномалар, зухд тавсифига оид китоблар ҳам таълиф этилган.

#### МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ал-Мунжид фил-луғати ва-л-аълам. – Байрут: Дору-л-машрик, 1986.
2. Ал-Мавсуа ас-суфия. – Қоҳира: Мактаба мадбулий, 2006.
3. Лисонул араб. – Байрут: Дорус-Садир, 1997.
4. Йилмаз К. Тасаввуф и тарикаты. – М.: САД, 2007.
5. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. – Т. II. Институт восточных рукописей РАН. – М.: Наука, Вост. лит., 2016.
6. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиклол, 1999.
7. Абу Бакр Калобозий. Китоб ат-таарруф ли-мазҳаби аҳл ат-тасаввуф. – Қоҳира, 1994.
8. Шиммель А. Мир исламского мистицизма. – М., 1999.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Зухд ва ҳаё. – Т.: Hilol-nashr, 2019.
10. Хасанов А. Макка ва мадина тарихи. – Т.: Меҳнат, 1992.
11. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф: тарих, моҳият ва тадқиқ талаблари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2017. №4.
12. Usmonov I. Muslim altruism ideas in the scientists' writings of Maverannahr // The Light of Islam: Vol. 2018. Iss. 1, Article 4. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu/vol2018/iss1/4>
13. Насыров И.Р. Основания исламского мистицизма. Генезис и эволюция. Том 1. – М., 2009.
14. Кныш А.Д. Ат-Тасаввуф // Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991.
15. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Перевод с англ. А.А.Ставиской, под ред. и предисл. О.Ф. Акимускина. – М.: Наука, 1989.
16. Рахимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Т.: Академнашр, 2020.
17. Петросян А.Р. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991.
18. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках. – Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1966. – 400 с.
19. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – 190 с.
20. Khudayberganova G. Анализ феномена аскетизма в учениях мировых религий. Theoretical & Applied Science, 579-58.
21. Khudayberganova G. Asceticism in world religious traditions. The Light of Islam 2018 (4), 23-28.